

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАГОЛОВКІВ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Реферат. Статтю присвячено дослідженню лінгвальних особливостей заголовків творів сучасної української літератури. На підставі семантики заголовків виокремлено основні тематичні групи. З'ясовано, що до найбільшої за частотністю групи належать назви, що позначають абстрактні поняття і явища. Виконане дослідження демонструє суттєві відмінності творів новітньої літератури від класичних, де найбільшою за частотністю вжитку є група назв, що відповідає особам, зокрема власним назвам. Нині до частотних також належать заголовки-назви неживих предметів та речовин, заголовки-номінації осіб, зокрема біблійних персонажів.

Доведено, що заголовок сучасного твору зазвичай багатозначний, для нього характерний високий рівень узагальнення. Він взаємодіє з різними елементами тексту й поступово розширює своє значення та набуває полісемічності.

У проєкції на образно-семіотичні характеристики виокремлено три типи заголовків: заголовки-індикатори; заголовки-образи; заголовки-символи. Найнижчий ступінь образності характерний для першого типу заголовків. Їхня семантична структура не зазнає змін або майже не змінюється в процесі сприйняття тексту. Заголовки-образи стосовно тексту реалізують свою другу образно-семіотичну модифікацію, тобто для визначення семантики суттєвим є врахування переносного значення. Заголовкам-символам притаманний третій, найвищий ступінь образності. У їхній семантичній структурі основним є підтекстове значення заголовка.

Ключові слова: номінація, текст, тематичні групи, заголовки-індикатори; заголовки-образи; заголовки-символи.

Постановка проблеми. Назви творів новітньої літератури є частиною лексичного багатства української мови. Як репрезентатор тексту заголовок виражає його основні мотиви (у згорнутому вигляді) або називає його наскрізний образ.

Невипадково питання типології заголовків та актуалізації їхньої позиції в тексті; проблема складності функцій заголовків та здатності з першого слова налаштувати споживача інформації на активне сприйняття змісту; питання класифікації заголовків за формою вміщеної в них інформації; комунікативні можливості й прагматика заголовків поставали об'єктом уваги літературознавців, лінгвістів, дослідників журналістських текстів. Французький структураліст Р. Барт на початку 70-х років ХХ ст. потребу вивчення заголовків мотивував суспільними чинниками: «Функція заголовків вивчена до цього часу недостатньо... Все ж відразу можна сказати, що, оскільки суспільство повинне через комерційні причини прирівнювати текст до товарного вибору, для будь-якого тексту виникає потреба в маркуванні. Заголовок повинен маркувати початок тексту, чим і подавати текст у вигляді товару» [1, с. 431].

Стан вивчення проблеми. Упродовж останніх десятиліть заголовок привертає увагу дослідників. Особливе зацікавлення ним зумовлене унікальним місцем заголовка в тексті, його семантичною складністю та розмаїттям функцій. У сучасній науці накопичений значний досвід вивчення заголовків, переважно з позицій літературознавства і лінгвістики тексту (І. Р. Гальперін [14], О. В. Джанджакова [7], С. Кржижановський [8], В. А. Кухаренко [9] та ін.). Досліджуючи цей різновид власних назв, лінгвісти (В. Д. Бондалетов [2], О. Л. Василевский [3], М. В. Голомидова [5]) зазначають, що для заголовків характерні специфічні властивості, зокрема: збереження внутрішньої форми; неможливість створення чіткої класифікації; нестійкість і мінливість цієї групи онімів під впливом екстралінгвальних чинників; реалізація у вигляді багатокомпонентних найменувань.

Водночас у науковій парадигмі існує мало заповнена прогалина в аналізі заголовків творів новітньої літератури. Попри значну кількість літературознавчих робіт, присвячених

з'ясуванню специфіки літератури цього періоду, практично відсутні лінгвістичні студії, пов'язані з мовною специфікою творів.

Для аналізу використання ономастичних одиниць в умовах нової художньої реальності ми звернулися до творів Ю. Андруховича, Г. Вдовиченко, Люко Дашвар, О. Забужко, Міли Іванцової, Ю. Іздрика, О. Ірванця, І. Карпи, Л. Костенко, Дари Корній, В. Лиса, І. Роздобудько, В. Шкляра, В. Шевчука та ін. Заголовки творів, написаних після 1991 р., – яскравий мовний аспект, що заслуговує пильної уваги. Необхідність спеціального дослідження цього різновиду ономастичної лексики постає у зв'язку з потребою в заповненні лакун, що утворилися внаслідок недостатнього опрацювання назв творів у процесі дослідження ономастичного простору.

Мета статті полягає в аналізі лексико-семантичних особливостей заголовків художніх творів новітньої літератури. Досягненню задекларованої мети сприятиме реалізація таких завдань: вивчити основні тематичні групи заголовків сучасних творів; дослідити частотність використання репрезентантів цих груп; виокремити типи заголовків за образно-семіотичними можливостями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відношення між семантикою заголовка і текстом мають неоднорідне поле дії. Питання зв'язку заголовків і текстів є проблемним у сучасній лінгвістиці. Вагомий внесок у його розв'язання зробив С. Д. Кржижановський. Учений убачає в заголовку згорнутий текст: «Книга – розгорнутий до кінця заголовок, заголовок же – стягнута до обсягу двох-трьох слів книга. Чи: заголовок – книга *in restric* – то, книга – заголовок *in extenso*» [8]. Автор висуває гіпотезу, що заголовок так пов'язаний із текстом, як текст із життям, заголовку «доводиться мати справу не зі словесною сировиною, а з художньо обробленим матеріалом» [Там само].

Цієї ж думки дотримується В. А. Кухаренко. У роботі «Інтерпретація тексту» дослідник стверджує, що заголовок «актуалізує практично всі текстові категорії» [9, с. 90] і його вивчення надзвичайно важливе, позаяк «голове, а часто єдине, авторське формулювання концепту розміщують у заголовку» [Там само, с. 96].

Окремі лінгвісти висувають достатньо вагомі аргументи стосовно самостійності заголовка, зокрема акцентують на його здатності функціонувати поза текстом (у каталогах, бібліографічних покажчиках, базах даних наукових бібліотек тощо).

В. М. Мейзерський пропонує альтернативні моделі функціонування семантики заголовка всередині текстового макросвіту: а) «текст може відповідати заголовку і містити в собі фрагмент, який відхилений від тексту і здатний бути заголовком для іншого тексту»; б) «текст може в дечому не збігатися із заголовком і містити в собі фрагмент, здатний бути для нього заголовком» [10, с. 145].

У сучасному мовознавстві превалює думка, що заголовок є значущим елементом тексту. Саме такий підхід простежуємо в роботах, присвячених системним відношенням та стилістиці тексту. У лінгвістиці обидві позиції («заголовок є самостійним текстом» і «заголовок слугує елементом тексту») мають право на існування.

На підставі семантики заголовків логічно виокремити основні тематичні групи. До найбільшої за частотністю групи належать назви, що позначають абстрактні поняття та явища, напр.: «Досвід коронації» К. Москальця, «Душа меча», «Крижана правда» Є. Пашковського, «Далекий простір» Я. Мельника. Менш чисельною є група заголовків, що містять назви неживих предметів та речовин («Капосні капці» Б. Жолдака, «Ключ» В. Цибулька, «Срібне молоко» В. Шевчука, «Ключі від ліфта» Міли Іванцової). Третє місце належить назвам, до складу яких уходять номінації осіб («Інопланетянка» О. Забужко, «Людина на крижині» К. Москальця, «Марійка і Костик» С. Процюка, «Арсен» І. Роздобудько). Заголовки та назви збірок із біблійними персонажами («Ангел в піраміді», «Ангели і тексти» В. Цибулька, «Генерал Юда» С. Жадана) та з назвами осіб за професією, титулом чи видом діяльності («Феєрія про диригента свічок» О. Забужко, «Свинопас» Б. Жолдака, «Нічні пастухи буття» К. Москальця, «Лицарі стилосу і кав'ярень» С. Процюка, «Торговиця» Р. Іванчука) – дві найчисельніші підгрупи в цій групі. Значно менше назв-характеристик («Жінка-Змія» В. Шевчука, «Самійло з Немирова, прекрасний розбишака» Ю. Андруховича, «Дідо-всевідо» О. Гавроша, «Гордієві жінки» Ж. Куяви) та заголовків із назвами тварин («Крик півня на світанку», «Птахи з невидимого острова» В. Шевчука, «Пір'яні леви» Є. Пашковського).

На четвертому місці група заголовків, що вказують на місце чи напрям («*Айстри на зрубі*» В. Лиса, «*Дім на горі*», «*Птахи з невидимого острова*» В. Шевчука, «*На вістрі двох правд*» С. Процюка, «*Під мурами твердині*» М. Мартинюка), трохи менше назв, які позначають процес чи вид діяльності («*Вибране, вирване, вигране, випране...*» В. Цибулька, «*Жертвопринесення*», «*Маски опадають повільно*» С. Процюка). Назв творів зі вказівкою на час іще менше («*Вечір святої осені*» В. Шевчука, «*Осіньне рондо місячної ночі*» А. Рогашко, «*Травневий іній*» О. Забужко, «*Вечірній мед*» К. Москальця, «*За чверть десята*» Ю. Макарова).

Виконане дослідження демонструє суттєві відмінності творів новітньої літератури від класичних, де найбільшою за частотністю вжитку є група назв, що відповідає особам, зокрема власним назвам.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика семантичних груп заголовків класичних творів та творів новітньої літератури

Сучасний твір	Класичний твір
I місце за частотністю	
Заголовки, що позначають абстрактні поняття та явища (« <i>Жертвопринесення</i> », « <i>Інфекція</i> » С. Процюка)	Заголовок-назва особи (« <i>Маруся</i> » Г. Квітки-Основ'яненка, « <i>Максим Гримач</i> » Марка Вовчка, « <i>Захар Беркут</i> » І. Франка)
II місце за частотністю	
Заголовки, що містять назви неживих предметів та речовин (« <i>Ключі від ліфта</i> » М. Іванцової, « <i>Срібне молоко</i> » В. Шевчука)	Заголовок, що означає ситуацію (« <i>Україна в огні</i> » О. Довженка, « <i>Сватання на Гончарівці</i> » Г. Квітки-Основ'яненка)
III місце за частотністю	
Заголовки, до складу яких входять номінації осіб (« <i>Інопланетянка</i> » О. Забужко, « <i>Свинопас</i> » Б. Жолдака)	Заголовок, що означає предмет (« <i>Камінний хрест</i> » В. Стефаника, « <i>Човен</i> » Є. Гребінки, « <i>Хустка</i> » Ю. Федьковича)
IV місце за частотністю	
Заголовки, що вказують на місце чи напрям (« <i>На вістрі двох правд</i> » С. Процюка, « <i>Птахи з невидимого острова</i> » В. Шевчука)	Заголовок із вказівкою на місце чи час (« <i>На мості</i> » Я. Галана, « <i>Хрест на горі</i> » С. Руданського, « <i>В листопаді</i> », « <i>Зимовий день</i> » Ю. Яновського)
V місце за частотністю	
Заголовки, які позначають процес (« <i>Жертвопринесення</i> », « <i>Маски опадають повільно</i> » С. Процюка)	Заголовок-позначення атмосферних явищ, тварин, богів, міфологічних істот тощо (« <i>Хмари</i> » І. Нечуя-Левицького, « <i>Русалка</i> », « <i>Муза</i> » Т. Шевченка, « <i>Понад туманами</i> », « <i>Вовк</i> », « <i>Лось</i> » Остапа Вишні)
VI місце за частотністю	
Заголовки із вказівкою на час (« <i>Вечірній мед</i> » К. Москальця, « <i>Вечір святої осені</i> » В. Шевчука)	Заголовок-найменування абстрактних понять, станів, хвороб тощо (« <i>Кара</i> » Я. Галана, « <i>Щира любов</i> » Г. Квітки-Основ'яненка)

Заголовок сучасного твору зазвичай багатозначний, для нього характерний високий рівень узагальнення. Назви творів взаємодіють із різними елементами тексту й поступово розширюють своє значення та набувають полісемічності.

Семантика й особливості функціонування назви твору залежать від семантичних і

структурних зв'язків із текстом. На підставі образно-семіотичного аспекту виокремлюють три типи заголовків: заголовки-індикатори; заголовки-образи; заголовки-символи [6, с. 52].

Найнижчий ступінь образності характерний для першого типу заголовків. Їхня семантична структура не зазнає змін або майже не змінюється в процесі сприйняття тексту. У заголовках-індикаторах домінує пряме, фактуальне значення заголовка («*Марійка і Костик*» С. Процюка).

Ця група назв представлена найменше, адже творам новітньої літератури і їхнім заголовкам властива багатозначність, а це не характерне для заголовків-індикаторів. Заголовки-образи стосовно тексту «реалізують свою другу образно-семіотичну модифікацію» [Там само, с. 54], тобто для визначення семантики необхідно враховувати переносне значення («*Ключ*» В. Цибулька, «*Срібне молоко*» С. Жадана, «*Буриштиновий час*» В. Неборака, «*Троянда ритуального болю*», «*Чорне яблуко*» С. Процюка). Ступінь образності заголовків цього типу значно вищий, ніж у заголовках-індикаторах.

Заголовок сучасного твору може бути виражений тропом: метафорою, метонімією, оксюмороном, іронією тощо. У зв'язку із семантичною трансформованістю заголовків-тропів для їхнього сприйняття необхідне розвинене асоціативне мислення. Уживання художніх засобів для номінації твору активізує читачке сприйняття, створюючи певну перепону для розуміння, але все ж викликаючи зацікавлення реципієнта.

Найбільш поширеними є заголовки-метафори («*Капосні капці*» Б. Жолдака, «*Срібне молоко*», «*Вечір святої осені*» В. Шевчука) та заголовки-оксюморони («*Вогнище на дощі*» О. Ірванця, «*Гаряча Арктика*» Б. Жолдака, «*Травневий іній*» О. Забужко, «*Весняні ігри в осінніх садах*» Ю. Винничука). Отже, у заголовках-образах значення переосмислено, розширено.

Для заголовків-символів характерний третій, найвищий ступінь образності. У їхній семантичній структурі основним є підтекстове значення: «*Ukraine*», «*Казка про калинову сопілку*» О. Забужко.

Новітній літературі притаманне також уходження в мову художніх творів сленгу й жаргонної лексики, що відображено й у назвах: «*Гамлет, або феномен датського кацапізму*» Леся Подерв'янського, «*Кодло*» М. Соколян тощо.

Урізноманітнює створення заголовків використання слів різних семантичних груп: синонімів (зокрема контекстуальних) та антонімів.

Роль контекстуальних синонімів у творі «*Вибране, вирване, вигране, випране*» виконують два перші слова: «вибране» («вибирати» – «виділяючи за якими-небудь ознаками, відокремлювати від інших предметів» [12, с. 351]), «вирване» («виривати» – «з силою відокремлювати частину від цілого» [12, с. 467]), тобто таке, що виокремлене із загальної маси.

Так автор готує читача до появи низки слів цього ж синонімічного ряду, але пропонує слова, близькі за звучанням, що цілком у традиціях сучасної літератури – діяти всупереч очікуванням читача.

Зауважимо, що в назвах з антонімами «*Добро і Зло*» І. Карпи, «*Завжди і ніколи*» С. Процюка винесено концептуальні філософські протилежні поняття. Антоніми наявні і в назвах «*Ходіння Туди і Назад*» Т. Гальянкової, «*Зворотний бік Темряви*», «*Зворотний бік Світла*» Дари Корній.

Мовну гру реалізовано в словосполученнях, що містять слова з позитивною і негативною оцінкою.

Уже й сама назва вірша С. Жадана «*Переваги окупаційного режиму*» містить іронічність, що підриває простір тоталітарної культури, пародіюючи ідеологічні кліше, розвінчує його сакральність.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, назви сучасних творів презентують лексичне розмаїття української мови.

Ураховуючи семантику назв, виокремлюємо декілька груп назв: найбільша за частотністю вживання група охоплює заголовки, що означають абстрактні поняття та явища, далі – назви неживих предметів і речовин, назви, до складу яких входять номінації осіб; порівняно нечисленною є група заголовків, що вказують на місце, напрям чи час.

Характерною рисою назв творів сучасної літератури є їхня багатозначність, що частково зумовлена взаємодією заголовка з різними елементами тексту.

На підставі образно-семіотичного аспекту виокремлюють три типи заголовків: заголовки-індикатори; заголовки-образи; заголовки-символи. Два останні є продуктивнішими, ніж

заголовки-індикатори. Для сучасної літератури характерна наявність у мові художніх творів сленгу й жаргонної лексики, що відображене й у назвах.

Висвітленими питаннями не вичерпується проблема функціонування заголовків творів новітньої літератури. Цікавим аспектом у перспективі може стати концептуальний аналіз назв творів.

Список використаної літератури

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Ролан Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Бондалетов В. Д. Русская ономастика : учеб. пособие / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
3. Василевский А. Л. Семиотический анализ товарных знаков / А. Л. Василевский // Семиотические проблемы языков науки, терминологии, информатики. – М.: Наука 1971. – С. 474–478.
4. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
5. Голомидова М. В. Искусственная номинация в русской ономастике / М. В. Голомидова. – Екатеринбург: Изд-во Уральского педагогического ун-та, 1998. – 375 с.
6. Грицюк Л. Ф. До питання про лінгвістичний статус заголовка / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 55–58.
7. Джанджакова Е. В. Об использовании цитат в заглавиях художественных произведений // Структура и семантика текста / Межвуз. сб. научн. трудов. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1988. – С. 30–37.
8. Крижановский С. Д. Поэтика заглавий / С. Д. Крижановский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philol.msu.ru/tezaurus/library.php?view>
9. Кухаренко В. А. Интерпретация текста : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / В. А. Кухаренко. – 2-е изд., перераб. – М. : Просвещение, 1988. – 192 с.
10. Мейзерский В. М. Философия и неориторика / В. М. Мейзерский. – К. : Либідь, 1991. – 192 с.
11. Римашевський Ю. Людина четверга / Ю. Римашевський, А. Яремко // Ярослав. – 2005. – № 8 – С. 1.
12. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР ; Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1. – 912 с.
13. Эко Умберто. Заметки на полях «Имени розы» / Умберто Эко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://me.geneva.livejournal.com/265400>

Аннотация

Юлдашева Л. П. Лексико-семантические особенности заглавий современной литературы.

Статья посвящена изучению лингвистических особенностей заглавий произведений новейшей украинской литературы.

На основании семантики заглавий логически выделяются основные тематические группы. В современной литературе чаще всего при образовании названий используются абстрактные понятия и явления. Проведенное исследование демонстрирует существенную разницу произведений современной литературы и классической, в которой наиболее частотными являются названия, соответствующие лицам, чаще всего – именам собственным. В современной литературе достаточно часто используются названия неживых предметов, названия лиц, в т. ч. библейных образов.

Как показывает исследование, заглавие современного произведения чаще всего многозначно, для него характерный высокий уровень обобщения. Заглавие взаимодействует с различными элементами текста, постепенно расширяет свое значение и становится полисемичным. Выделены типы по образно-семиотическим возможностям.

Ключевые слова: номинация, текст, тематические группы, заглавия-индикаторы; заглавия-образы, заглавия-символы.

Summary

Yuldasheva L. P. Lexical-semantic peculiarities of modern literature works.

The article deals with the study of linguistic peculiarities of Ukrainian modern literature titles.

Main theme title groups are defined in accordance with the title semantic. In modern literature abstract concepts and phenomena are most often used while naming. The study demonstrates a great difference between works of modern and classical literature where proper names are most often used for nomination. In modern literature the names of stocks, persons including Biblical characters are used often enough.

As the studies show, the title of a modern literature work is usually meaningful and a high level of generalization is typical for it. The title interacts with different elements of the text, expands its meaning gradually and becomes polysemic. The types are defined in accordance with figural-semiotic possibilities.

Keywords: nomination, text, theme groups, titles-indicators, titles-figures, titles-symbols.